

परौघामाठ्यम्—

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम् ।

[श्रीमत्पिङ्गलाचार्यविरचितच्छन्दःशास्त्रम्]

(महामहोपाध्याय श्रीहनायुधभट्टकृतसप्तसप्तश्रीवनीवृत्त्या
नानाविध टिप्पण्या यद्गानुयादेन हिन्दीभाषानुवादेन
च समलङ्कृतम् ।)

सिद्धान्तरत्नवेदतोर्योपनामकेन

श्रीसोतानाथसामाध्यायिभट्टाचार्येण

सम्पादितम् ।

कनिकाता—निवेदितालेनख सस्कृतविद्यालयात्

श्रीजानकीनाथकाव्यतीर्थेन प्रकाशितम् ।

आवृत्ति पञ्चमी ।

सिद्धमेका प्रती—

श्रीजगन्नाथ काव्यतीयं,
छात्र-पुस्तकालय,

निवृत्तितानि वानवागार, कच्छप्रान्त ।

कलिकाता—

७१० गौर मोहन मुखार्जि द्वीटस्त्रित
“रुद्रप्रिण्टि-यन्त्रे”

श्रीहृषीकेश घोषेण सुद्वितम् ।

पातनिका ।

अपौरुषेयवेद एव न्याय स्मृति सांख्य वेदान्त मीमांसादिसर्वं
 शास्त्रप्रणेतृवृन्दानां व्यास-गीतम कणाद कपिलादीनाम् उपजीव्य
 विषयत्वेन प्रतिभाति । वेदोर्थज्ञानमन्तरेण, का कथा धर्मशास्त्राणां,
 ब्राह्मणानां नित्यकर्त्तव्यसन्ध्यादिष्वपि न सम्यग्बोधो जायते ।
 छन्दोज्ञानमन्तरेण न कदाचित् वेदार्थज्ञानं सम्भवति इत्यत्र विभिन्न
 धर्ममार्गावलम्बिनां परस्परं विवदमानानामपि मुनीनामैकमत्यम्,
 यत विविधच्छन्दोनिबद्धपद्यकदम्बकैरनङ्गतास्तावद् वेदा । छन्द-
 शास्त्रानभिन्नस्य वेदाध्ययने दोषश्रुतिरपि राजते । तथाच श्रुति —
 "द्यो ह वा अविदिताप्येयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति
 वाध्यापयति वा स्थाण्यं वर्त्तति गर्त्तं वा पद्यति प्र वा मीयते पापौ
 यान् भवति" (आ द्रा २१) अपिच दृश्यते पाणिनीयशिक्षायाम्—
 "भार्यं छन्दस्य दैवत्यं विनियोगं पुन पुन । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्म-
 णेन विशेषतः ॥" "मन्त्रो ह्येन स्वरतो वर्णतो वा, मिथ्या प्रयुक्तो न
 तमर्थमाह । स वाग्ब्रह्मो यजमानः द्विनस्ति यद्येन्द्रशत्रु स्वरतोऽप
 राधात् ॥" चतुर्दशसु विद्यासु छन्दशास्त्रं चैका विशिष्टा विद्या ।
 उक्तञ्च विष्णुपुराणे—“अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
 धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्यां ह्येताश्चतुर्दश ॥” वेदस्य पञ्चङ्गानि
 यथा—“शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्द इत्यपि । ज्योतिषा-
 मयनञ्चैव पञ्चङ्गो वेद इत्यतः ॥” यथा पदभ्यां विना मनुजस्य, तथा
 छन्दोऽन्तरेण वेदस्य अत्रस्या दुरवस्थैव जायते । तथाच पाणिनीय-
 शिक्षायाम्—“छन्दः पादौ तु वेदस्य” इति । इदमेव वाङ्मयं
 छन्दशास्त्रं छन्दोयन्यप्रणेतृभिर्मुनिभिः साङ्गेतिकैर्देवात्मकवर्णनसमूहै-
 र्विनिर्मितम् । उदीरितञ्च श्रोमता गङ्गादासेन—‘म्यरस्तुजभृगुर्लान्ते

रेभिर्दशभिरक्षरै । समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥
एतेषु वर्षेषु मकाराद्यष्टगणानां देवैः सह साम्यमपि दृश्यते । तथाच—

सो भूमिं त्रियमातनोति य जलं दृष्टिं र चाग्निर्मृत्तिं

सो वायुं परदेशदूरगमनं त व्योमशून्यं फलम् ।

ज सूर्यो रुजमाददाति विष्णुर्भेन्दूर्यशो निर्गमं

नो गोकसं सुखप्रदं फलमिदं प्राहुर्गणानां बुधा ॥

तत्र गणसंख्यानामरूपदेवताफलज्ञापकं यन्त्रम् यथा—

गणनाम ।	रूपम् ।	देवता ।	फलम् ।	निर्वाणं	फलम् ।
१—मगण	५ ५ ५	महा	बन्धी	मितम्	शुभम्
२—मगण	१ १ १	स्वरा	उद्दि	मितम्	शुभम्
३—मगण	५ १ १	शशी	यम	दास	शुभम्
४—मगण	१ ५ ५	जलम्	वायु	दास	शुभम्
५—मगण	१ ५ १	रवि	रुक्	सदास	अशुभम्
६—मगण	५ १ ५	चन्द्रि	दाह	शत्रु	अशुभम्
७—मगण	१ १ ५	वायु	विश्व	शत्रु	अशुभम्
८—मगण	५ ५ १	महा	शुभम्	सदास	अशुभम्

अस्य छन्दशास्त्रस्य पिङ्गलाचार्यस्तावत् प्रथमं प्रणेता । अ-
त्र पिङ्गलाचार्यं कुत्रचित् पिङ्गलनाम्ना, कुत्रचित् पिङ्गलमुनिरिति
नाम्नापि प्रसिद्धं । अपिच पतञ्जलेर्नामान्तरं पिङ्गलाचार्यं
इत्यपि जनश्रुतिविद्वज्जनमानसपथे कदाचित् पथिकायते । दृश्यते
खलु तत्कृतप्राकृतच्छन्दोप्रत्यस्य मङ्गलाचरणश्लोके पिङ्गलनाम इति
नाम, तथाच—“जो विविद्धमत्तं सापरपारं पत्तो विविमन्मदृष्टिसम् ।
पटमभापतरम्भो नाभो सो पिङ्गलो जगद्ग ।” अत्र अस्य वाचिकं
टीकाकारसन्दर्शेखर —

‘यो विविधवर्णमात्राप्रस्तारात् सागरं प्राप्य ।

गरुडमघञ्जयदतुल स हि नाग पिङ्गलो जयति ॥”

अत्र पटमशब्दोपादानात् छन्दशास्त्रस्य प्रथमुपश्लेषेता पिङ्गलनाग
 एवेति लभ्यते । तत्र सुधीपरम्परागता कामपि आख्यायिका
 मनुस्मरन्ति केचित् । यथा—एकदा ऋषिपति पिङ्गलनाग पृथिवी
 लोकादर्शं गलानस सन् पातालभवनात् पृथिवीम् समुपागमत् । अथ
 भूलोकस्थपर्वतारामकन्दरकानननगरादिकम् परिभ्रम्य लब्धशान्ति
 पुन पातालतल गच्छन्, वैनेतय नागान्तकमन्तकमिव अथत
 समवलोक्य परित्यज्य च जीवनाशा भयेन कम्पितकलेवर “हा
 हेतोऽस्मि” इति मनसि विचिन्त्य व्याकुलो बभूव । अथ
 नाग दृष्ट्वा त भक्षयितु मुखव्यादान कृत्वा समागतम् गरुड
 विनीतभावेन पिङ्गलनाग कथयामास—‘भो पक्षिराज । मयि
 तदुदरस्थे मया सह वेदस्य विशिष्टाङ्ग छन्दशास्त्र चिराय
 विलुप्त भविष्यति । अत प्रथमतो सदभाषित छन्दशास्त्र श्रुत्वा
 पद्यात् मा व्यापादय, इयमेव मे प्रार्थनेति ।” कुतूहलाक्रान्तो
 गरुडोऽपि तत् श्रोतुमभिलषति स्म । अथ पिङ्गलनागो विशेष
 भावेन छन्दशास्त्रवर्णनप्रसङ्गेन चतुसख्यकयकारस्य प्रस्तारबोध
 काङ्क्षिते भूमौ मस्थाप्य क्रमशः सागरतीरे समुपस्थित ।
 गरुडोऽपि छन्दशास्त्र श्रुत्वा प्रस्तारबोधकाङ्क्षितेन दृष्ट्वा विमुग्ध
 सन्नात । पिङ्गलनागश्च समुद्र प्राप्य चतुर्भिर्यकारैर्भुञ्जन्प्रयात
 मिति विहसन्नुक्त्वा सामुद्रिकेण पथा अनायासेनैव पाताल प्रविवेश ।
 अनेन पिङ्गलनागेन वैदिकलोकिकच्छन्दसा यानि सूत्राणि
 विरचितानि तेषामर्धज्ञानाय बहुभिर्विपश्चिर्बिह्वविधव्याख्यान
 निरमायि । तेषां महामहोपाध्याय—श्रीहनायुधभद्रप्रणीता मृत
 सञ्जीवनीनाम्नी वृत्तिरेव प्रसिद्धा, सर्वत्र समाद्रियते च । धनञ्जय-
 भद्राक्षत्रोऽयं हनायुधभद्र श्रीभद्रनारायणवशसम्भूत । अयमेव
 भद्रनारायण वङ्गाधिपाटिशुरेणानीतेषु द्वादशेऽप्यु अन्यतम । अस्मात्

भट्टनारायणात् द्वादशसुखोऽयं जन्मायुध । एष जन्मायुध यद्वाधिपते-
 र्कर्मणसेनस्य सङ्गापण्डित आसीत् । यद्वाधिपतियैवने ममा
 पण्डितपदं प्रौढे मन्त्रिपदं याज्ञिके धर्माधिकारिकपदं तस्यै दत्तवान् ।
 सोऽयं लक्ष्मणसेन धृष्टीयद्वादशमतान्दोमारभ्ये विमलनाभ इति प्रक-
 तत्त्वविदं अनुमन्यन्ते । अतो जन्मायुधोऽपि धृष्टीयद्वादशमतान्दो
 मारभकान्तिकं पण्डितराजं । अयं खलु गोप्यतिप्रतिमं पण्डितमर्ष्यं,
 द्वाप्यमर्ष्यं शिवमर्ष्यं मत्स्यमर्ष्यं, कविरहस्यमित्यादि
 यदुच्यन्तं प्रविनाय । अस्मिन् ह्यहं शास्त्रे अष्टौ अध्यायाः सन्ति ।
 तत्र प्रथमाध्याये पारिभाषिकमद्वा । द्वितीयाध्याये गायत्र्यादि
 षड्भ्योऽक्षरमन्त्राः । तृतीयाध्याये गायत्र्यादिनानाविधयैदिक
 च्छन्दसां स्तवणानि पादव्ययम्यादियः । चतुर्थाध्याये पार्थ्याधैतासीय
 च्छन्दसामुक्तिः । पञ्चमाध्याये विषमार्षेसमस्तकथनम् । षष्ठाध्याये
 यतिनियमः, षडक्षरपादमारभ्य द्वादशाक्षरपादपर्यन्तानां छन्दसा
 मणविन्यासवैलक्षण्येन क्रमशो विभिन्नस्तवणकथनञ्च । सप्तमाध्याये
 त्रयोदशाक्षरपादमारभ्य षड्विंशत्यक्षरपादपर्यन्तानां छन्दसा क्रमशो
 विभिन्नस्तवणानुकोत्तनम् । अष्टमाध्याये गाथाप्रस्तारादिनिर्देषणम् ।

इदमेव पिङ्गलच्छन्दसु च नानाविधासु परोक्षासु पाठ्यरूपेण
 निर्वाचितम् । अतएवास्य प्रकाशविषये ममायं प्रयासः ।
 अन्यस्यास्य वेदोक्तोदाहरणादोक्तं मगतये सामवेदसंहिता
 ऋग्वेदसंहिताऽयजुर्वेदसंहिता मन्त्रब्राह्मणैतरेयब्राह्मणप्रभृतिग्रन्था-
 स्तथा विद्याविश्वदानो सुखबोधनाय प्रस्तारादिविश्वतित्विषये प्राकृत-
 पिङ्गलप्रस्तारादिरत्नाकरस्तवणानुकोत्तनम् -- वाणीभूषणप्रभृतिच्छन्दशास्त्र-
 विचयाय समाशोचिता । अपि चास्य पाठमगतये एमियाटिक-
 सीमादृष्टिप्रकाशितपुस्तकं वाराणसेयं वेचारामसार्धं भीमप्रकाशित-
 पुस्तकं सुखयोमुद्रितपुस्तकं हस्तलिखितपुस्तकमेकञ्च सगृह्य

पुस्तकमिदं विशदोक्तुं प्रयते स्म । प्राप्ते मया महानुपकार
 काशीस्थ राजकोय सस्कृतविद्या मन्दिराध्यापक पण्डितवर्य -वेचाराम
 माख्ण्भीमकृतटिप्पणोत् , अतस्तत्र कृतज्ञतापाशवर्षोऽहम् । अनेन
 पिङ्गलच्छन्द मूलेण यदि विद्यार्थिहृन्दानामुपकारनेशोऽपि जायते
 तदैव मे परिश्रम सफलीभविष्यतीति मन्ये । परन्तु माहशास्त्रज्ञान
 जनसुलभेन मतिदोषेण अनितानि खलितानि सुविमृश्य प्रबोधयन्तु
 विबुधवरा येन कृतज्ञतापुर सर यतेय पुनराहत्ती निर्दोषतायै, क्षन्तारद्य
 हम् चोरन्यायावलम्बिपाठका दूषणवाचयमा स्त्रय सीसकाचर
 योजकदोषेण मदीयदृष्टिदोषेण चोपनता अशुद्धीरिति निश्चिन्वन्
 विरमामि निरर्थकादिस्तरादिति कक्षयति—

१८१५ शकाब्दीय—
 रामपूर्णमाधाम् ।

} आश्रय—
 सम्पादक ।

द्वितीयसंस्करण-विज्ञप्ति — सुदृष्टित्वेऽपि बहुषु पिङ्गलच्छन्द —
 सूत्रेण, मत्प्रकाशितपुस्तक एव अनुयाहकाणां ग्राहकाणामाग्रहातिशय्य
 दृष्टा नितरां सफलकाम सहस्रोऽस्मि । अस्मिन् खलु संस्करणे
 टिप्पण्यशा बहुय परिवर्द्धिता अवनम्बितय मशोधनविषये महान्
 यत्न इति दिक् ।

१८१६ शकाब्दीय—दृग्वाष्टम्याम् ।

} आश्रय—
 प्रकाशकीन ।

तृतीयसंस्करणविज्ञप्ति

अथ निरवयवमहिम्नो महेश्वरस्य नित्यमक्षय्यं ह्यपाकटाक्ष
 पक्षपातेन निरवयवमनुष्यपरिघाद्विषयाद्य ग्राहकाणामापहतिगय
 परिमन्नेन द्वितीयसंस्करणमप्यस्य पिङ्गलच्छन्द सूत्रस्य निरप्य मध्य-
 दक्षमपि प्रतिपक्षपक्ष सुधीर्गोष्ठ्यामात्मप्रतिष्ठा प्रतिष्ठाप्य नि शेषता-
 सुपागच्छदिति भूयो भुयो नितरामनुरागवद्भि मद्दययाहकैरनुबन्धी
 भुयोऽपि तृतीयसंस्करणस्य सम्पाद्य तैभ्य उपहार कल्पयाम ।
 संस्करणे चाग्निन् सुतरां शिष्यायिनां केषाञ्चिदुपकाराय सत्रि
 वेगिनो नामाग्राभिरस्य समग्रस्य हिन्दीभाषानुवाट , विषये चाग्निन्
 सुमहदुपकृत मे पञ्चनदवास्तव्येन योगशिभूषणशास्त्रिणा,
 अत एतच्छ्रीऽहमस्य सुदिश्वप्रतिभायिकाशस्य, स शोधनविषये
 च भूयानारचितो यत्नव्यतिकर, येन यथागति विशुद्धतामानोत
 मेवेद सुधीर्गोष्ठ्यां आत्मप्रतिष्ठामधिकतरामुपाज्जयितु शक्नुयात् ।

* * * * *

१८३७ शकाब्दीय—
 दोक्षपूर्णमायाम् ।

}

आथय—
 प्रकाशकस्य ।

१८४० शकाब्दीय—वैशाखपूर्णमाया चतुर्थ संस्करणं सप्तमम् ।
 मूल्यं सुद्रव्योपकरणानां दुर्गमं व्यतया चतुराणकं वर्धितम् ।

पञ्चमसंस्करणम् ।

आग्निन् वारे किमपि यत्नव्य नास्तीति यत्नव्यम् सम्पादकस्येति ।

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम् ।

हलायुधवृत्तिसहितम्

प्रथमोऽध्यायः ।

१।१। नमस्तुङ्गशिरसुम्बिचन्द्रचामरचारवे ॥

त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तुभाय शम्भवे ॥ (क)

श्रीमत्पिङ्गलनागोक्तच्छन्दःशास्त्रमहोदधौ ।

वृत्तानि मौक्तिकानीव कानिचिद्विधिनोम्यहम् ॥ १ ॥

वेदानां प्रथमाङ्गस्य कवीनां नयनस्य च ।

पिङ्गलाचार्यसूत्रस्य मया वृत्तिर्विधास्यते ॥ २ ॥

शौराब्धेरमृतं यद्बहुदुतं देवदानवे ।

छन्दोऽस्ये 'पिङ्गलाचार्ये'छन्दोऽमृतं तथोदतम् ॥ ३ ॥

मयरसतज्जभनलगमश्चितं स्त्रमति वाङ्मयं जगति यस्य ।

स जयति पिङ्गलनाग शिवप्रमादाद्विशुद्धमति ॥ ४ ॥

(क) सकलशास्त्रनिष्पातवृद्धिस्तम्भवान् हलायुधो इति कार स्ववृत्तिनिष्पन्नपरिसमाधि
काम यन्वी शिर्व प्रथमति—मम इति । तुङ्गम् अयुष्मन्तं, कदाचित्पि न प्रदीमृत 'सर्वेषां
ममस्तुत्वान्तिव्यर्थे' । एवंविधं यत् मिर, तत् पुम्बितुम् अस्मत्तरसाययवीधेन सर्वोत्तना सन्नि
शीलमेव तादृगच्छन्द एव चामरस्तो न चारवे मनीषाय । 'मौक्तिकं विभुवनमीव मतर पत्तर्न तस्य
चारुभे चादी, निष्काले इति वा, 'मूलस्तम्भाय मूलस्तम्भस्तथाय मीजकपाय आदिकारणाय इत्यर्थे',
नमः नमस्कारोऽस्तु ॥

त्रिगुरु विद्धि मकार मघादिसमन्वितं यकाराम्यम् ।

मधुमध्यमश्च रिषं मकारमन्ते गुरु निबद्धम् ॥ ५-३

मघुन्ता हि तकार लकारसुभयोर्लघुं विजानीयात् ।

धादिगुरुश्च मकारं नकारमिह पैङ्गले त्रिमधुम् ॥ (ख)

दीर्घं संयोगपरं तथा द्युतं व्यञ्जनात्सुभान्ताम् ।

सानुस्वारश्च गुरु ऋषिदयमानेऽपि मघुन्ताम् ॥ ० ॥ (ग)

धादिमध्यावसानेषु यरता यान्ति माघवम् ।

भजसा गौरव यान्ति मनो तु गुरुमाघवम् ॥ ८ ॥

त्रिविराम दशवर्णं पस्मात्समुदायं पिङ्गलं सूत्रम् ।

छन्दोवर्गपदार्थप्रत्ययहेतौय शास्त्रादौ ॥ ८ ॥ (घ)

इह हि त्रैवर्णिकानो साङ्गवेदाध्ययनमाश्रयते (ङ) । । चर्थाव-

(ख) पैङ्गले पिङ्गलमुनिवृत्तस्य शास्त्रे : "मन्त्रिगुरन्त्रिमधुश्च मकारी भादिगुरु पुन
रान्त्रिगुयः । नो गुरुमध्यमतो रलमध्य सोऽसगुरु कवितोऽमलुश्च ॥" गुरुर्लो मकारश्च
नकारो लघुरकश्च ।" इति महात्मनः ।

(ग) दीर्घमिति : संयोग संयुक्तवर्षपरौ यज्यात् तं संयोगपरं, संयुक्तवर्षोत्पूर्वमित्यन्यत्र,
अतः संयोगपरं संयुक्तवर्षोः प्रागप्य-त व्यञ्जनात्संवेदनेकीकान्तस्यपि चरितात्प्राप्तान् चर्मीच
मन्त्रेण विवर्जनीयस्य तदुत्तरप्रतिज्ञासुखीवोपधानीययोरपि बद्धवम् । ; यथातः पूर्वपदीयमित्या-
प्रकारधी—'बीभावश्च निवृत्तिश्च मयमा रिक् एव, च । जिह्वामूलमुपमा च कतिरुद्विधीयश्च ॥"
इत्यत्र लघुमन्त्रो विवर्गपरः ।

(घ) प्रथमसूत्रं (श्री गीष्ठीम्) यद्वेत्तेन प्रतिपादयति—त्रिविराममित्यादि । तथैव विरामा
विच्छेदा यमेति त्रिविरामम् । दश वर्णो ध र ऋ र ई म लृ र् ई म् इत्येव रूपान् यत्र तदिति ।
अथान्त षट्, आत्ता यत्र तन्ति ।

(ङ) इहेति । उपनीतमध्यावशोत इति सुतेन्द्रविकानामिह साङ्गवेदाध्ययनं कश्च
अम् । 'उपनीतं गुरुं शिष्यं महाप्याहतिपुञ्जकम् । वेदमध्यावयीदून् श्रीचाचारोश्च शिष्य
येत् ॥' इति व्यतय इत्याध्याये यस्य कथञ्चिदुपनीतस्यवाधिकारः, उपनीतत्वं प्राज्ञश्चरतिव-
यम्यानां त्रैवर्णिकानामिह । तथाच— वदन्ते प्राज्ञश्च उपनीतः, शीघ्रे वाजस्ये, इरदि वैश्व मिति
अमनाश्चरधृतस्युति ।

बोधपर्यन्तसाध्यनविधि । (च) । विदाङ्घ्र, छन्द । ततस्तदध्ययन
 विधिवोधितत्वाद्नुष्ठेयम् । अथ अनुष्टुभा यजति, वृहत्या गायति,
 गायत्र्या स्तोत्रोत्थेवमादिश्रवणादथोयातमनुष्टुभादिज्ञानम् । “किञ्च
 छन्दसामपरिज्ञानात् प्रतुगत प्रत्यवायं श्रूयते । यथा—‘यो ह वा
 षविदिताप्येयच्छन्दोदैवतविनियोगेन (छ) - ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति
 वाऽध्यापयति वा स स्याणु वच्छति गच्छे वा पद्यते प्रमीयते वा
 पापीयान् भवति यातयामान्यस्ये छन्दांसि भवन्ति” (ज) इति ।
 तस्माच्छन्द परिज्ञान कर्त्तव्यम् । तदर्थमिदं शास्त्रमारभ्यते । तत्र
 सधुनोपायेन शास्त्रावबोधसिद्धयर्थं सज्ञा परिभाषते सूत्रकारः ॥—

धौश्रीस्त्रीम् ॥ १ ॥

‘धौश्रीस्त्री इत्यनेन गुरुत्रय सञ्चित्वेनोपनिषयति, मकारश्च
 सञ्ज्ञात्वेन । ततसाध्यमर्थं—सर्वगुरोस्त्रिकस्य ‘म’सज्ञा परिभाष्यते ।
 ध्वादीनामुपादानप्रयोजनमुपरिष्ठादवध्याम । मप्रदेशा—“विद्युन्मासा
 मौ गौ” इत्येवमादय ॥

अत्र— अत्रोक्तं ह्यत्र शास्त्रग्रन्थेनाहै नद्वैतं वात्रा छन्दस्र लक्षणं अकठितं
 करिषा धाकेन । निवृत्तश्रवणे एते निवृत्तेन वातिक्रमं घटे नाहै । इहाते मः
 य, व, म, उ, ष, उ, न, म एव न एहे दशमी अक्षरं वात्रा गमत्त छन्दाविषयकं

(च) तथाच निवृत्तवचन—‘यदधीतमविज्ञातं निवृत्तेनैव मन्दाते—इत्यादि ।
 (छ) चाप्येय इति । “अथयो नामयातीतवर्षेमानार्थेधेदिन । वर्षे मनीते क्विपि च
 चविमन्थो निवृत्त्यते ॥” तस्यार्थं चाप्येय । दिवागलानात् स्यात् अथ, देवत पुनपु सकम्
 इति निवृत्तवचनम् ।
 (ज) स्यात्त्विति—स्यात्त ह्यसादियोजिम, अस्त्विति प्राप्नोति । वर्षे मरुके । प्रमीयते
 वा अदाचिन्पि वेदीकामापुन वमते । यातेति । यात प्रात्र याम फलोत्पत्तविषये ‘श्री’
 धीस्यं वैश्यानि । अथवा ‘यातयामो जोषमुत्तेसिते’ इति निषण्ट् वचनान् यातयाममन्त्री जीष
 मुत्तेसिते चाप्रादी वचत इति ।

যরা সা য় ॥ ২ ॥

যরা মা ইত্যনেনাদিনঘোস্তিকস্য 'য—সংগা পরিমাণতে ।
 প্রদেয়া,—“মুজঙ্গপ্রযাশং য” ইত্যেযমাদয় ॥

কা মুচা র্ ॥ ৩ ॥

কা মুচা ইত্যনেন মধ্যনঘোস্তিকস্য 'র—সংগা পরিমাণতে
 প্রদেয়া,—“স্বন্বিণী র” ইত্যেযমাদয় ॥

সঙ্কেত প্রকার করা দেয়াছে। এষ্ট মূল্যে অক্ষরই যাবতীয় ছন্দ গুণ্যের মূল্য
 তিন তিনটি অক্ষর একত্র পরিহার্যে ছন্দ বিহীন করিত হয়। ইহাকে 'গণ বলে
 ছন্দ পাঠে গুণ্যাক্ষর হইতে তাঁ'পর্ষায় মোট অক্ষর গণ। গ ও ল ব্যতীত কেবল
 এক একটীর পরিচয় হয়, তিন অক্ষরের নহে। পর পর তিনটি, অক্ষর
 গুরু হইলে তাহা কি সংজ্ঞার আধিক্য হইবে—এই উদ্দেশ্যে প্রকার বসিতেছে
 —ক্রমে তিনটি অক্ষর গুরু হইলে তাহার 'ম' সংজ্ঞা আনিবে। অর্থাৎ যে স্থানে
 'ম' যোগ্য, সেই স্থানেই ক্রমে তিনটি বর্ণ গুরু বৃত্তি হইবে। এই স্থানে 'ম'
 'ঈ' 'ঊ' এই তিনটিই গুরু হইয়াছে। প্রথম গুরু হইতে অষ্টম গুরু পর্যন্ত
 ঐত্যোক প্রকারই প্রথম তিন তিনটি অক্ষর য' য' ও ল' ও ল' ল' অহসারে তিন
 তিনটি গুরু ল' বর্ণের জাপক। অষ্টম ও এইরূপ ব্যবস্থা। যৌ অঙ্কিত
 কেন নির্দেশ করা হইল—তাঁহা (পরে ১২ শ্লোকে) বলা হইবে। "বিহ্যয়
 যৌ যৌ" ইত্যাদি স্থলে 'ম' গ জ্ঞার আয়োজন স্থল। এই প্রকারে গুরু বর্ণের তিন
 (১) এবং ল' বর্ণের তিন (১) এইরূপ প্রকৃত হইবে।

২ অক্ষর। যে তিনটি বর্ণের আদি বর্ণ ল' য, সেই তিনটি বর্ণের নাম 'ম'
 অর্থাৎ যে তিন অক্ষরের প্রথম অক্ষরটি মাত্র ল' এবং মধ্যের ও শেষের অক্ষর
 গুরু, তাহার 'ম' গ জ্ঞা বসিয়া আনিবে। 'মুজঙ্গপ্রযাশং য' ইত্যাদি স্থলে এ
 গ জ্ঞার আয়োজন স্থল।

৩ অক্ষর। যে তিনটি বর্ণের মধ্য বর্ণটি মাত্র ল' (আদি ও শেষের অক্ষর
 গুরু) সেই তিনটি বর্ণকে 'র' বলে। 'স্বন্বিণী র' ইত্যাদি স্থলে ঐত্যোক আয়োজন স্থল।

वसुधा, स् ॥ ४ ॥

वसुधा इत्यनेनात्तगुरोस्त्रिकस्य 'स'—सञ्ज्ञा परिभाष्यते । नमप्रदेशा—“तोटकं स” इत्येवमादय ॥ ४ ॥

सा ते क्वात् ॥ ५ ॥

सा ते क्वा इत्यनेनात्तलघोस्त्रिकस्य 'त'—सञ्ज्ञा परिभाष्यते । नमप्रदेशा—“तनुमध्या ली” इत्येवमादये ॥ ५ ॥

कदा-स ज् ॥ ६ ॥ कदा-स इत्यनेन मध्यगुरोस्त्रिकस्य 'ज'—सञ्ज्ञा परिभाष्यते । नमप्रदेशा—“कुमारमलिता, ज्सी ग्” इत्येवमादय ॥ ६ ॥

कि-वद-भ् ॥ ७ ॥ कि-वद इत्यनेनादिगुरोस्त्रिकस्य 'भ'—सञ्ज्ञा परिभाष्यते । नमप्रदेशा—“चित्रपदा भी गौ” इत्येवमादय ॥ ७ ॥

न हस-न् ॥ ८ ॥ न हस इत्यनेन भेद्वलघोस्त्रिकस्य 'न'—सञ्ज्ञा परिभाष्यते । नमप्रदेशा—“दण्डको नी र” इत्येवमादय ॥ (क) ॥

४ अर्थ । अष्टशुभ (अर्थात् आदि ७ मधावर्ष लघू मास शेष अक्षरानि शुभ) तिननि वर्णके 'स' बने । “तोटकं स” इत्यादि शब्द 'स' सञ्चार अर्थोचन हल ।

५ अर्थ । अष्टलघू (अर्थात् आदि ७ मधावर्षानि शुभ, केवल लघू वर्षानि लघू) तिननि वर्णके “त” बने । “तनुमध्या ली” इत्यादि शब्द 'त' सञ्चार अर्थोचन हल ।

६ अर्थ । अष्टशुभ (अर्थात् आदि ७ अष्टवर्ष लघू, मधा वर्षानि शुभ) तिननि वर्णके “ज्” बने । “कुमारमलिता ज्सी ग्” इत्यादि शब्द 'ज' सञ्चार अर्थोचन हल ।

७ अर्थ । आदि वर्ष शुभ, मधा ७ अष्ट वर्ष कुहेन लघू, एहेरूप तिननि वर्णके “भ” सञ्ज्ञा बने । “चित्रपदा भी गौ” इत्यादि शब्द 'भ' सञ्चार अर्थोचन हल ।

८ अर्थ । केवल तिननि लघू वर्णके “न” सञ्ज्ञा बने । “दण्डको नी र” इत्यादि शब्द 'न' सञ्चार अर्थोचन हल ।

१ गृत् ॥ ६ ॥

१ गृत् इत्यनेनोपलक्षितस्य ऋस्वस्य 'ल'—सञ्ज्ञा परिभाष्यते । मयश्च
सधुवाचक । तेन ऋस्वमक्षरं 'लघु'—संज्ञ' भवतीत्यर्थः सम्पद्यते ।
सप्रदेशा—'ल समुद्रा गण,' इत्येवमाटय' ॥ १

१ ॥ १ ॥ गन्ते ॥ १० ॥

गृत्प्रहणमनुवर्त्तते । गृत्प्रहणेऽपलक्षितस्य ऋस्वस्य पादान्ते वर्त्तमानस्य
गुरुसञ्ज्ञाऽतिदिश्यते । ग इति प्रथमाक्षरप्रतीकेन गुरुगृत्स्य यद्वणम् ।
मनुः समानीगीत्यार्यादीनां पादान्ते वर्त्तमानस्य ऋस्वस्य गुरुत्व न
दृश्यते । नैष दोषः । सर्वत्र पादान्ते वर्त्तमानस्य ऋस्वस्य गुरुत्व-
मुत्सर्गसिद्धम् । तच्च लकारगृत्त्याऽपरोक्षेन बाध्यते । यथा—'ग्लिति
समानी', 'गीत्यार्या ल' इत्यादी सामान्यस्य विशेषेण बाध कस्य न
सम्मत २ तस्मात् कुचोद्यमेतत् । केचिदिदं सूत्रं व्यवस्थितविभाषया
व्याचक्षते, 'प्रमाण्या'दीनामन्ते गुरुत्वमेव 'समान्या'दीनामन्ते लघुत्व
मेव, तस्मादियं व्यवस्थाप्रमाणम् । शेषाणामिच्छया गुरुत्व लघुत्वञ्चेति

२ अर्थः । गृत् एहे वर्ण अक्षरं वादां एकटीमात्रं लघु वर्णेर परिष्ठापकं दृष्टेयात् ।
एकटी लघुवर्णके "ल" बले, पूर्वेहे वलियाहि, ग एव ल तिनटी वर्णेर परिष्ठापक
नहे । 'अक्षरेको गकारश्च लकारो लघुवरेकक हेत्यादि । ल लजेव अर्थ-लघु,
अत्राह एहे गृत् वादाहे ह्यवर्णेर लघुम जा कथितं दृष्टेः । "ल मद्रागण"
हेत्यादि गृत् "ल म कारं अशोभनं न ।

रघुवी मधुविवान् पिङ्गलकवितान् विज्ञानीयान् ॥ भगवन्निष्पन्नं निर्वोभ्यो मयगणो म्यती ।
सदासीनी जगतावरीरसबधी, मती ॥ यमकच्छिकायं यमक सुखसम्पत्ती यत्ते, रघुवी
ददाति मरुत् मयथो दीमाद्विवासयति ॥ तनक यय सगुते जयथो रुजमादवायेव । भगवो
मद्रसदायी मगथ सजल फलं दिप्रति । ययराणी कविना बोहव्य सज या यमात् अत्यतापि ।
दुष्टा रसतजा यमात् घनादीनां विनायका । काव्यस्यानी न नातव्या इति अश्वीविदो गृथ ॥
यदा देवमादायी मथो दुष्टफलो भवेत् । तदा तद्दीवसान्यर्थं योध्य स्वादपरी मथ ॥
प्रतिप्रसवमाद्य भामर —द्वैवतावाचका यथा ये च भगदिवाचका । ते सर्वे नैव निव्या
सुनिविती मथतीऽपि वा ॥

तदनुपपन्नम्, विकल्पस्याप्रसृतत्वात् कस्य व्यवस्थेति न विद्य ॥ ननु केनापुङ्क्तम्—“वा पादान्ते, ग्वक्” इति गुरुत्वम्, सत्यसुक्तम्, दुर्लभं हि तत् । “वान्ते ग्वक्, इति प्रोक्तं यैस्तु खेतपटादिभिः, (१) । अतुसर्गस्यापवादेन, बाधस्तौर्नावधारितम्—इत्युक्ते । इच्छया गुरुत्व लघुत्वञ्च नोपपद्यते । कस्येच्छया ? किं, शास्त्रकारस्य, कवेर्वा ? न तावदाद्य पक्ष, सूत्रेष्वदर्शनात् । नापि द्वितीयः, कवेरपोच्छाया व्यवस्थाभावात् । को जानाति कस्य कोट्योच्छेति ॥ अन्ये त्वाद्—ननु पादान्ते, वक्तुमानस्य, ह्रस्वस्य पाणिनिना गुरुसञ्ज्ञा न कृता । तेनोक्तम्—“स योगे गुरु दीर्घश्च”, (१४, ११—१२) इति । नाय संयोगादिर्न च दीर्घः । तस्माद्, ‘गन्ते’ इति सूत्रमपुङ्क्तम् । अत्रोच्यते—पाणिनिना स्वशास्त्रप्रयोजनार्थं गुरुसञ्ज्ञा कृता, ‘गुरोश्च हल’ (३३, १०३) इत्यकारप्रत्ययो यथा स्यात् कुण्डा इण्डेत्यादौ, इहाञ्चक्रे जहाञ्चक्रे इत्येवमादिषु “इजादेशे गुरुमतोऽनृच्छ” इति (३१३६) सूत्रे षाम्प्रत्ययश्च । पादान्ते वक्तुमानस्य लघोर्गुरुत्वादिदेशे पाणिनिः प्रयोजनमेव नास्ति । किञ्च, अनुस्वारादिपूर्वस्य वर्णस्य बल सम्पदित्यादौ स्थितस्य गुरुसञ्ज्ञा पाणिनिना न कृता, किमेतावता यैरपि न कर्त्तव्या ? तस्मात् सूत्रमिदं ‘गन्ते’ इति । गणदेशा—“गावन्तं चापीड” इत्येवमादयः ॥

१० अश्व । एते रज्यं धारं गन्तव्यं अश्विहितं मयुवर्णं “ग” अर्वात् रज्यं ग इति अतिविद्ये इहेन । “गावन्तं चापीड” इत्यादि रज्यं “ग” न खारं अश्वेष्वनहल ।

(१) खेतपटादिभिः केनादिभिः । आदिसुक्तेन इतरमाकरानौनां वक्ष्यम् । इत्यने हि इतरवाक्ये—“सागुस्तासौ विषर्गानौ दीर्घौ युक्तपरश्च । वा पादान्ते लघो ग्वको प्रयोऽन्यो मातिका लघः” सूत्रयोर्भेदवि—विशेष्यमन्तरे गुरु पादान्ते “विकल्पेन” इति । अत एवावभोमानामयमागय—पादान्ते लघुस्वरस्य लघिद्गुहल लघिद्गुहल । इत्यनेन । तथा—जगत्रिषांशो वसुदेवसर्गनि” इत्यत्र पादान्तेकारस्य गुरुत्वं तेन ‘वश्या अ् दीर्घी’ इति सूत्रात् वदन्त्यत्रलं सिद्धं क्विति समानौत्यत्र लघुत्वम् अतो व्यवस्थितविभावा गुरुतेति—इति कारस्यैव समाधानं न अर्थिकर, यत्र सप्तसर्गापवादादिनामिभक्तसिद्धौ व्यवस्थितविकल्पकल्पनं दुर्लभं भवेति ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

	क०	गा०	उ०	घ०	ङ०	च०	त्रि०	ज०
१	पार्षी०	२४	२८	३२	३६	४०	४४	४८
२	देवी०	१	२	३	४	५	६	७
३	आसु०	१५	१४	१३	१२	११	१०	८
४	माला०	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२
५	याजु०	६	७	८	९	१०	११	१२
६	साम्नी	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४
७	षाघी	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६
८	माछी०	३६	४२	४८	५४	६०	६६	७२

छन्दः ॥ १ ॥ (क)

अधिकारोऽयमा शास्त्रपरिसमाप्तः । इत ऊर्ध्वं यद्वक्ष्यामः छन्द-
स्तत्रोपनिष्ठते । छन्दःगणनेनाक्षरसंख्यावच्छन्दोऽवाभिधीयते ॥

गायत्री ॥ २ ॥ (ख)

अधिकारोऽयमा द्वादशसूत्रपरिसमाप्ते । "ताग्युष्णिक्" इत्यादि
सूत्रात् प्राग् यदुच्यते छन्दस्तद्गायत्रीसप्त वेदितव्यम् ॥

१। ईशात्र पत्र शास्त्रपरिसमाप्तिपश्चात् "ह्रस्व" ईशा अविकृतं रह्येव । अहं
ह्रस्व गणने अक्षरगणना कथितं रह्येव ।

२। अहं इत्यत्र रह्येते वानप सूत्रं पुर्यात् "गारुडो ह्रस्व अधिकारं दाह्येव ।
अर्थात् "ताशाफिक" ८३ सूत्रेण पुरा पुर्यात् वक्ष्यमाणं छन्देण गारुडो गणना रह्येव ।

(क) अहं अक्षरगणने अक्षरगणना कथितं । तथाच गणना — अहं अक्षरगणना ।

(ख) गारुड व तापते वानपयति अ वा गायत्री । वा व खलु गायति इया संसारे कालियत

दैव्येकम् ॥ ३ ॥

एकाक्षरं ह्रस्वो दैवो गायत्रीति सञ्जायते । तत्राय प्रदर्शनोपायः ।—
चतुरङ्गक्रीडायामिव चतुःपटिकोष्ठान् लिखित्वा, [प्रथमपङ्क्तौ
आर्षो नाम लिखित्वा द्वितीयादिकोष्ठेषु अङ्गानामुपरि गायत्र्यादि
सप्तच्छ्रन्दसां नामानि विन्यसेत्] तत्र द्वितीयायां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे
दैवोऽयं विन्यसेत् सञ्ज्ञापनार्थम्, द्वितीये एकसंख्याङ्कं विन्यसेत् ॥

आसुरी पञ्चदश ॥ ४ ॥

आसुरी गायत्री पञ्चदशाक्षरा । तानि चाक्षराणि "ग्वी" (१।१४)
इत्यधिकारात् गुरुणि लघुनि च यथासम्भव द्रष्टव्यानि । तत्र तृती-
यायां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे आसुरीयं व्यवस्थाप्य द्वितीये पञ्चदश-
संख्याङ्कं विन्यसेत् ॥

प्राजापत्याऽष्टौ ॥ ५ ॥

प्राजापत्या गायत्री अष्टाक्षरा भवति । यत्र कश्चिद्देष्टा-

३ । एकाक्षरं ह्रस्वकं 'दैवी गायत्री' वने । गायत्री उक्त्वा प्रवृत्ति मात
प्रकारं ह्रस्वैः प्रत्येकं कतिहै आर्षो, दैवी, आसुरी, प्राजापत्या, राश्वरी, गौरी,
आर्षो ७ आर्षो त्रये ८ अक्षर । कौन्ती कत अक्षरे कौन् प्रकारेण अन्तर्गत
हैवे, तादा जालरूपे द्वाहैवारं अष्ट (१० पृ) मण्डली देव्या हैशाछे । उहा
आर्षिवाः प्रजापती यथा—५तुरङ्ग क्रीडाः अत्र आर्षो पङ्क्ति ७४ तौषट्ति
कोष्ठं वारा एकं मण्डलं आर्षिवा । परे तादाः प्रथम पङ्क्तिः प्रथम कोष्ठे
आर्षो एहै नाम लिखिबे । द्वितीयादि घरे उपरिभागेण क्रमाश्रुतारे गायत्री
उक्त्वा, अष्टैः प, वृहती, पङ्क्ति, द्विष्टैः प् ७ अक्षरी ह्रस्वैः नाम लिखिबे । परे
द्वितीय पङ्क्तिः प्रथम घरे "दैवी" अक्षरी लिखिशा संज्ञा द्वाहैवारं अष्ट
द्वितीय घरे १ अक्षर वनाहैवे ।

४ । पञ्चदशाक्षरं ह्रस्वैः नाम 'आसुरी' गायत्री । पूर्वोक्तं मण्डलं तृतीय
पङ्क्तिः प्रथम घरे "आसुरी" एहै नाम लिखिशा द्वितीय घरे १५ अक्षर वनाहैवे ।

तदुक्त्वा तदी नामिभ अक्षरमिति सद्य मद्यति च । तदाश्रुतं च द्वाहैवारं म मारात् गायते
पाठयति च वा गायती नामिति । अत एव आर्षनिषेधः — गतारं गायते अक्षरं गायती न
वा अता" इति ।

শরং হৃন্দম্নদ্যশুপো গায়তীতি শ্ৰেয়ম্ । তত্র পঞ্চম্যাং পড়ন্তৌ
 প্রথমী কোষ্ঠে প্রাজাপত্যাগ্ৰে ব্যবস্থাপ্য দ্বিতীয়ে পটসপ্তম্যাঙ্কম্
 নিশ্নেত্ ॥

যজুপাং পট্ ॥ ৬ ॥

যজুপা গায়তী পছচরা ভবতি । যত্র কচিৎদে পড়শরং
 হৃন্দম্নদ্যশুপো গায়তীতি সন্প্রায়তে । তত্র পঞ্চম্যাং পড়ন্তৌ প্রথমী
 কোষ্ঠে যাজুপীগন্ডে ব্যবস্থাপ্য দ্বিতীয়ে পট্ সপ্তম্যাঙ্কম্ নিশ্নেত্ ॥

সাম্না দ্বি ॥ ৩ ॥

পঠিত্বনুবর্শতে । দ্বিরিতি ক্রিয়াভ্যাঃ উচ্চিৎদর্শনাৎ ক্রোতিরভ্যা-
 দ্বিতী । দ্বাদশাশরং স্বভ্যাঃ উচ্চাঃ ক্রিয়তে । তেন দ্বি-হতা দ্বিগুণিতা
 পটসপ্তম্যা সাম্না গায়তী ভবতি । যত্র কচিৎদে দ্বাদশাশরং হৃন্দ-
 তত্ সাম্না গায়তীতি সন্প্রায়তে । তত্র পট্যাং পড়ন্তৌ প্রথমী কোষ্ঠে
 সামাগ্ৰে নিশ্নিত্বা দ্বিতীয়ে দ্বাদশসপ্তম্যাঙ্কম্ নিশ্নেত্ ॥

কৃচ্চাং ত্রি ॥ ৮ ॥

পঠিত্বনুবর্শতে । অত্রাপি পৃথ্বীযত্ ক্রিয়াভ্যাঃ উচ্চিৎ , তেন ত্রিগুণিতা

১। ষাট্ অক্ষর ছন্দকে “আজাপত্য” গায়তী বলে। সেই মতনের
 চতুর্থ পট্‌টির প্রথম শর “আজাপত্য” এই নাম লিখিয়া দ্বিতীয় কোষ্ঠে ৮ অক্ষর
 বসাইবে।

২। বেদান্ত বড়শর ছন্দকে ‘যাজুপী’ গায়তী বলে। সেই মতনের
 পঞ্চম পট্‌টির প্রথম শরে ‘যাজুপী’ এই নাম বসাইবে। দ্বিতীয় শরে ৩ অক্ষর
 লিখিবে।

৩। বেদোক্ত ষাট্‌শর ছন্দের নাম ‘সাম্নী গায়তী’। সেই মতনের বট
 পট্‌টির প্রথম শরে ‘সাম্নী’ এই নাম লিখিয়া দ্বিতীয় শরে ১২ অক্ষর বসাইবে।

৪। বেদোক্ত অষ্টাদশাশর ছন্দকে ‘সাম্নী গায়তী’ বলে। সেই মতনের

पट्स स्या ऋचा गायत्री भवति । यत्राफचिद्देष्टादगार्धं छन्द-
माहर्चा गायत्रीति स ज्ञायते । तत्र सप्तम्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे
ऋक्गण्ड व्यवस्राप्य द्वितीयेऽष्टादगस स्याद्द निष्क्रेत् ॥

द्वी द्वी साम्ना वर्द्धेत ॥ ६ ॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते । साम्ना पङ्क्तौ गायत्री द्वी द्वी स स्याद्द्वी
दृष्टोत्वा पूर्वात् पूर्वात् वर्द्धत यावदष्टमं कोष्ठं प्राप्नोति । तत्र
साम्ना पङ्क्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण वर्द्धितान्येचराण्यङ्गेन
विन्यसेत् ॥

त्रीस्त्रीनृचाम् ॥ १० ॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते । ऋचा गायत्री त्रीस्त्रीन् स स्याद्द्वान् दृष्टोत्वा
पूर्ववद्वर्द्धत । अत्रापि ऋचा पङ्क्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण
सप्तमद्द स्यापयेत् ॥

सप्तमं पङ्क्तिर अथमं घरे "आर्को" एते नाम त्रिभिः द्वितीयं घरे १८ अक्षर
वभाषेत् ।

१० । वृत्तं पङ्क्तिरेत गायत्री गायत्री अक्षरं दृष्टे दृष्टे सप्तम्यां धारा परिवर्द्धित
दृष्टेरा यथाक्रमेण तृतीयं घरे दृष्टेरे अष्टमं घरे पर्याप्तं वसिषे । अर्थात् द्वितीयं घरे
वे गायत्री गायत्री अक्षरं १२ आक्षरं, उहा दृष्टे धारा वर्द्धित दृष्टेरा तृतीयं घरे
१४, चतुर्थं घरे १६, पञ्चमं घरे १८, वृत्तं घरे २०, सप्तमं घरे २२ ७ अष्टमं
घरे २४ दृष्टेत् ।

१० । सप्तमं पङ्क्तिरेत आर्को गायत्री त्रिन त्रिन स धारा परिवर्द्धित
दृष्टेरा तृतीयं घरे दृष्टेरे अष्टमं घरे पर्याप्तं यथाक्रमेण वसिषे । अर्थात् द्वितीयं घरे
वे आर्को गायत्री १८ सप्तम्यां आक्षरं, उहा त्रिन धारा परिवर्द्धित दृष्टेरा तृतीयं
घरे २०, चतुर्थं घरे २४ पञ्चमं घरे २६ वृत्तं घरे ३०, सप्तमं घरे ३२ ७
अष्टमं घरे ३४ वसिषे ।

चतुश्चतुरः प्राजापत्यायाः ॥ ११ ॥

प्राजापत्याया षड्भ्यो गायत्री चतुरश्चतुरः स ख्याहान् गृहीत्वा
वर्द्धत । अत्रापि द्वितीयादियु कीठेषु विन्यास पूर्ववदेव ॥

एकैकां श्रेषे ॥ १२ ॥

चतुष्क श्रेष । यत्र गायत्र्यां स ख्याहनिर्नात्ता सा एकैक
संख्याद् गृहीत्वा वर्द्धत । देवी याजुषो च श्रेषमष्टिनोच्यते,
भासुर्यां विशेषाभिधानात् । तेन देवो तृतीयादियु कीठेषु एकैक
मद् गृहीत्वा वर्द्धत । तथैव याजुषी ॥

जह्यादासुरी ॥ १३ ॥

एकैकमित्यनुवर्त्तते । भासुरी गायत्री एकैकमक्षरं त्यजेत् ।
अक्षरेषु कीठेषु ह्यहो प्रामायां ज्ञासो विधीयते । तेषां क्रमिष
स्याप्या ॥

११ । चतुर्थ पठञ्जिते षोडशपद्या गायत्री चार चार स थ्या धारा परि
वर्द्धित इहेया तृतीय घरे इहेते अष्टम घरे पश्चात् स थ्याक्रमे बसिबे । अर्थात् चतुर्थ
पठञ्जितर द्वितीय घरे षोडशपद्या गायत्रीर स थ्या आछे ८, अत्रां ४ धारा
परिवर्द्धित इहेया तृतीय घरे बसिबे १२ चतुर्थ घरे १७, पञ्चम घरे २०, षष्ठ
घरे २४ सप्तम घरे २८ ७ अष्टम घरे बसिबे ३२ ।

१२ । ये सकल गायत्री सक्के विशेषे कोन विधान नाहे, ताहार [अर्थात्
देवी ७ याजुषी] एक एक स थ्या धारा परिवर्द्धित इहेया तृतीय घरे इहेते अष्टम
घरे पश्चात् बसिबे—अर्थात् द्वितीय पठञ्जितर द्वितीय घरे देवी गायत्रीर स थ्या
आछे १ अत्रां तृतीय घरे बसिबे २, चतुर्थ घरे ७, पञ्चम घरे ४, षष्ठ घरे ६,
सप्तम घरे ७ ७ अष्टम घरे बसिबे १, एव पञ्चम पठञ्जिते द्वितीय घरे याजुषी
गायत्रीर स थ्या आछे ७ अत्रां तृतीय घरे १, चतुर्थ घरे ८, पञ्चम घरे २,
षष्ठ घरे १, सप्तम घरे ११ ७ अष्टम घरे बसिबे १२ ।

१३ । तृतीय पठञ्जिते आसुरी गायत्री एक एक स थ्या परितागपूर्वक

तान्युष्णिगनुष्टुब्बहृत्तोपङ्क्तिविष्टुब्जगत्य ॥ १४ ॥

तानि छन्दांसि गायत्र्या परस्तात् उष्णिगनुष्टुब्बहृत्तोपङ्क्ति
विष्टुब्जगत्याख्यानि क्रमेण भवन्ति ॥

तिस्रस्त्रिस्त्र' सनाम्ना एकैका ब्राह्म्या ॥ १५ ॥

यजुषा पङ्क्तिमारभ्य तिस्रो याजुषो, साम्नी आर्षो चेति
गायत्रो मिसिता ' एका षट्त्रिंशदक्षरा ब्राह्म्यो गायत्री भवति ।
'सनाम्ना इत्येकसंज्ञा इत्यर्थः । तिस्रस्त्रिस्त्र इति वीषया परेषा
मुष्णिगादीनामिह यद्वचनम् । तथा एकैकेति वीषया ताद्य ब्राह्म्यो
भवन्तीति विधीयते । ब्राह्म्या इति गायत्र्यादौना जगतोपर्यन्तानां
विशेषणम् । एवं याजुषो, साम्नी आर्षो षोष्णिक् मिसिता एका
ब्राह्म्यारि शदक्षरा ब्राह्म्यो उष्णिगभवति । एव तिस्रोऽनुष्टुम्
सङ्गता सत्योऽष्टक्षरारि शदक्षरा एका ब्राह्म्यनुष्टुम् भवति । ता एव
तिस्रो वृहत्स्य सङ्गता सत्यसत्तु पञ्चाशदक्षरा एका ब्राह्म्यो वृहत्तो
तृतीय पङ्क्तिर द्वितीय घरे द्दहेते अष्टम घरे पञ्चाशदक्षरक्रमे वसिबे । अर्थात्
तृतीय पङ्क्तिर द्वितीय घरे आर्षो गायत्रीर स यथा आच्छे १६, द्दत्रा एक
वाक निरा तृतीय घरे वसिबे १४ छतूर्ध्व घरे १०, पञ्चम घरे १२, षष्ठ घरे ११,
सप्तम घरे १० ० अष्टम घरे २ ।

१० । गायत्री छन्देर परे अर्थात् द्वितीय घरे द्दहेते यथाक्रमे उक्त्विक् अह
ट्टुप्, वृहती, पङ्क्ति, जिट्टुप् ० जगती छन्द द्दहेवे । अर्थात् द्वितीयादि घरेव
अकारान्तरे यथाक्रमे गायत्रीर श्राय उक्त्विक् प्रकृति प्रकारत्वेन वृद्धिते द्दहेवे ।

१६ । याम्बू, गान्धी, आर्षो, गायत्री एकजित द्दहेया ०७ अकार एक ब्राह्मी
गायत्री द्दहेवे । एव याम्बू, गान्धी आर्षो ० उक्त्विक् एकजित द्दहेया ०२ अकारे
एक ब्राह्मी उक्त्विक् एव याम्बू गान्धी ० आर्षो अहट्टुत् एकजित द्दहेया ०८
अकारे एक ब्राह्मी अहट्टुत् एव याम्बू गान्धी ० आर्षो वृहती एकजित द्दहेया
०९ अकारे एक ब्राह्मी वृहती एव याम्बू गान्धी ० आर्षो पङ्क्ति एकजित द्दहेया

ଭବତି । ତା ଏବ ତିସ୍ର ପଢ଼୍ୟ ସଞ୍ଜ୍ଞା ପଟ୍ଟାକ୍ଷରା ଏକା ବ୍ରାହ୍ମୀ
 ପଢ଼୍ୟାଭବତି । ତା ଏବ ତିସ୍ରାକ୍ଷିପ୍ତୁମ୍ ସଞ୍ଜ୍ଞା ପଟ୍ଟାକ୍ଷରା ଏକା
 ବ୍ରାହ୍ମୀ ତ୍ରିପ୍ତୁ ଧ୍ୟୟମ୍ । ତା ଏବ ତିସ୍ରୀ ଜଗତ୍ୟ ମଞ୍ଜ୍ଞା ହାକ୍ଷାକ୍ଷରା
 ଏକା ବ୍ରାହ୍ମୀ ଜଗତୀ ଭବତି । ଶତାଟମ୍ୟାଂ ପଢ଼୍ୟୋ ପ୍ରଥମେ କୋଠେ
 ବ୍ରାହ୍ମୀଶବ୍ଦେ ଧ୍ୟୟମ୍ ଦ୍ଵିତୀୟାଦିପୁ କ୍ରୀଠେପୁ କ୍ରମେଣ ପଟ୍ଟାକ୍ଷରାଦାୟ
 ଜ୍ଞାନୁ ବିନ୍ଦ୍ୟସତ୍ ।

ପ୍ରାଗ୍ୟଜୁପାମାର୍ଯ୍ୟ ଙ୍ଵିତି ॥ ୧୬ ॥

ତିସ୍ରାକ୍ଷିପ୍ତୁମ୍ ଯଦ୍ୟୁକ୍ତୀତି । ଯଜୁପାଂ ପଢ଼୍ୟୋ ମାକ ମାକ୍ଷାପତ୍ଵା
 ଶାକ୍ଷୁରୀ ଦିବୋତି ଯାକ୍ଷିକ୍ଷୋ ଗାୟତ୍ରୀୟା ମଞ୍ଜ୍ଞା ମତ୍ୟୟତୁର୍ଦ୍ଧିଶକ୍ଷରା
 ଏକା ଆର୍ଯ୍ୟା ଗାୟତ୍ରୀ ଭବତି । ତା ଏବ ତିସ୍ର ଚକ୍ଷିପ୍ତୁ ସଞ୍ଜ୍ଞା ଅକ୍ଷା
 ବିଶକ୍ଷରା ଏକା ଆର୍ଯ୍ୟା ଚକ୍ଷିପ୍ତୁ ଭବତି । ତା ଏବ ତିସ୍ରୀକ୍ଷୁପ୍ତୁମ୍
 ମଞ୍ଜ୍ଞା ହାକ୍ଷି ଶଦକ୍ଷରା ଏକା ଆର୍ଯ୍ୟା ଶଦକ୍ଷରା ଭବତି । ତା ଏବ ତିସ୍ରୀ
 କ୍ଷୁପ୍ତୁମ୍ ସଞ୍ଜ୍ଞା ପଟ୍ଟାକ୍ଷରା ଏକା ଆର୍ଯ୍ୟା କ୍ଷୁପ୍ତୁମ୍ ଭବତି । ତା ଏବ
 ୧୦ ଅକ୍ଷରେ ଏକ ବ୍ରାହ୍ମୀ ମଞ୍ଜ୍ଞା ଏବ ଯାକ୍ଷୁରୀ, ଗାତ୍ରୀ, ଆକ୍ଷୀ ଓ କ୍ଷିପ୍ତୁ ଏକକ୍ଷିତ
 ହୈଶା ୧୧ ଅକ୍ଷରେ ଏକ ବ୍ରାହ୍ମୀ କ୍ଷିପ୍ତୁ ଏବ ଯାକ୍ଷୁରୀ ଗାତ୍ରୀ ଆକ୍ଷୀ କ୍ଷୁପ୍ତୁ ଏକକ୍ଷିତ
 ହୈଶା ୧୨ ଅକ୍ଷରେ ଏକ ବ୍ରାହ୍ମୀ କ୍ଷୁପ୍ତୁ ହୈଶା । ମେଘେ ମଞ୍ଜ୍ଞାରେ ଅକ୍ଷେ ମଞ୍ଜ୍ଞାକ୍ଷିତେ
 ଅକ୍ଷେ ଘରେ “ବ୍ରାହ୍ମୀ ଏହି ନାମ ନିମିତ୍ତା ବିତ୍ତୌଘ ଘରେ ୦୬, କୃତୌଘ ଘରେ ୧୦, ଚତୁର୍ଥ
 ଘରେ ୧୪, ମଞ୍ଜ୍ଞା ଘରେ ୧୮, ବର୍ଷ ଘରେ ୨, ମଞ୍ଜ୍ଞା ଘରେ ୩୬ ଓ ଅକ୍ଷେ ଘରେ ୧୨ ଅକ୍ଷ
 ହାଗନ କରିତେ ହୈଶା ।

୧୦ । ଶ୍ରୀକ୍ଷାପତ୍ଵା, ଆକ୍ଷରୀ ଓ ଦୈବୀ ଉକ୍ଷିକ୍ ଏକକ୍ଷିତ ହୈଶା ୨୮ ଅକ୍ଷରେ ଏକ
 ଆର୍ଯ୍ୟା ମାକ୍ଷରୀ ହୈଶା । ଏବ ଶ୍ରୀକ୍ଷାପତ୍ଵା ଆକ୍ଷରୀ ଓ ଦୈବୀ ଉକ୍ଷିକ୍ ଏକକ୍ଷିତ
 ହୈଶା ୨୯ ଅକ୍ଷରେ ଏକ ଆର୍ଯ୍ୟା ଉକ୍ଷିକ୍ ଏବ ଶ୍ରୀକ୍ଷାପତ୍ଵା ଆକ୍ଷରୀ ଓ ଦୈବୀ ଅକ୍ଷିକ୍
 ଏକକ୍ଷିତ ହୈଶା ୩୨ ଅକ୍ଷରେ ଏକ ଆର୍ଯ୍ୟା ଅକ୍ଷିକ୍ ଏବ ଶ୍ରୀକ୍ଷାପତ୍ଵା ଆକ୍ଷରୀ ଦୈବୀ
 ଓ ବୃହତୀ ଏକକ୍ଷିତ ହୈଶା ୩୬ ଅକ୍ଷରେ ଏକ ଆର୍ଯ୍ୟା ବୃହତୀ, ଏବ ଶ୍ରୀକ୍ଷାପତ୍ଵା ଆକ୍ଷରୀ
 ଦୈବୀ ଓ ମଞ୍ଜ୍ଞା ଏକକ୍ଷିତ ହୈଶା ୪ ଅକ୍ଷରେ ଏକ ଆର୍ଯ୍ୟା ମଞ୍ଜ୍ଞା ଏବ ଶ୍ରୀକ୍ଷାପତ୍ଵା
 ଦୈବୀ ଓ କ୍ଷିପ୍ତୁମ୍ ଏକକ୍ଷିତ ହୈଶା ୪୫ ଅକ୍ଷରେ ଏକ ଆର୍ଯ୍ୟା କ୍ଷିପ୍ତୁମ୍ ଏବ ଶ୍ରୀକ୍ଷାପତ୍ଵା

तिस्रः पङ्क्तयः सङ्गताश्चत्वारिंशदक्षरा एका भार्गवी पङ्क्तिर्भवति ।
ता एव तिस्रस्त्रिष्टुप्, सङ्गताश्चत्वारिंशदक्षरा एका भार्गवी त्रिष्टुप्
भवति । ता एव तिस्रो जगत्विः, सङ्गता अष्टचत्वारिंशदक्षरा एका
भार्गवी जगतो भवति । तत्र प्रथमाया पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे भार्गविशब्द
व्यवस्थाय द्वितीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण चतुर्विंशत्याद्यद्धान् विन्यसेत् ।
प्रथमपङ्क्ते द्वितीयादिकोष्ठेष्वद्धानामुपरि गायत्र्यादीनि नामानि
निखेत् । अथ अष्टतर प्रदर्शनोपायः * ।

इति महत्तन्नायुधस्ततायां छन्दोवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २

आप्तौ ७ देवो जगती एकत्रिंशद्दश ३८ अक्षरे एक भार्गवी जगती इहेवे ।
सेहे म० १२ अथम पङ्क्तिष्ठे अथम कोष्ठे "आप्तौ" एहे नाम निखिदा, द्वितीय
कोष्ठे २३, तृतीय कोष्ठे २८, चतुर्थ कोष्ठे ३२, पञ्चम कोष्ठे ३७, षष्ठ कोष्ठे
३०, सप्तम कोष्ठे ३३, अष्टम कोष्ठे ३८ अक्षर वगाहेते इहेवे । एहे ममत्त
अत्राक्षर मङ्गले ये म०ग०टि इहेवे, सेहे म०ग०टि उपरे रेखान इहेवाहे, ए
म०ग०टिहे गायत्री अकृति छन्देर प्रकारठेन वृथिवार एकमात्र अकृष्टे उपार ।

* गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसाम् भार्गवोऽष्टसप्तमि षट्पञ्चमहेदाः । तेषामुदाहरणानि क्वचि
ज्ञाना न वज्रतानि । सप्तशतवदमात्राम् तेषां कान्छेयान् मात्रेषु च तस्मात् यथाप्राप्तः क्वचि
चिन् प्रदर्शने । तत्राथ सप्ततृपकरणे द्ययितव्या । देवो गायत्री—आप्तौ । देवो अष्टिक्—
भुवः । देवो इहती—भुभुवः स्वः । आप्तौ गायत्री—आप्तौ ज्योतिरसोऽस्यत इन्द्रभुम्भुवः—
स्यरीम् । प्राजापत्या गायत्री—अग्निर्ज्योतिर्गोतिरग्निः । साधो गायत्री—अग्निर्ज्योति र्म्य
ज्योतिः प्राजापतिर्ज्योतिः साधो त्रिष्टुप् अग्निर्दे—महोराधो विश्वस्य कथाना भारद्वाजान्
साप्तशो अथयत् । अक्षरसहितानाम् अन्वाः साधो गायत्री—पुङ्गवतं पुङ्गवां शीतूणां विवाचि ।
आप्तौ गायत्री अनुक्रमविक्रामात्प्रथता ।—अथाधो पञ्चीवान् स्रष्ट्वेवैव स्वदा धोमं पिब । आप्तौ
विष्टुप् सामवेदे—अग्निं गरी दीधितिभिररण्या इसाच्युत जगत्त प्रथक्ष दूरेद्वयं यद्वपनिमय
म्भुम् । प्राज्ञो विष्टुप् मन्त्रत्राङ्गव्यस्य प्रथममपाठके ।—परैतु अच्युरस्यत म आगात् विवस्यतो नो
अभयं ज्ञचोतु । पर घञोऽनु परे द्वि पया यत्र नोऽन्य इतरो द्वैवयानात् । अच्युपति मयत्तं तै
स्यीमि मा न प्रजा रीरीषी शीत वीरान् स्यादा । अनेदमवधेयम्—विद्वन्नाचार्यकृतगायत्र्यादि
मन्त्रवेदे वैदिकमन्त्रा न लघ्ना भवन्ति, प्रस्तुताश्चैव विभिन्नच्छन्दोभिश्चकृतो वचनात्त निष्क

अक्षरा	गायत्री	
१	दैवी	•
२	,	भूरिक्
३	"	स्वराट्
४	याजुषो	विराट्
५	"	निचृत्
६	,	•
७	"	भूरिक् (१), प्राजापत्या निचृत् (२)
८	प्राजापत्या	•
९	"	भूरिक्
१०	"	स्वराट् (१) साम्नो विराट् (२)
११	साम्नी	निचृत्
१२	"	•
१३	"	भूरिक् (१) आसुरो विराट् (२)
१४	"	स्वराट् (१) आसुरो निचृत् (२)
१५	आसुरो	•
१६	"	भूरिक् (१) आसुरो विराट् (२)
१७	"	स्वराट् (१) आसुरो निचृत् (२)

भूरिविराट् स्वराड् रूपे समाधेया । यथा स्वरित्यस्यकारत्वेऽपि नागुडपदस्यसा सप्त
 विरोध । एवञ्च वैदेषु ये मन्त्रा सन्ति तेषां काव्यायनात्त्रिभिरनुक्रमशिकाकारैर्मन्त्रादिभिश्च
 यानि शब्दांसि विहितानि तेषामेव स्थितेर्भूतिचिन्तनीयेति श्यायान् यथाशस्त्रप्रतिपात्नार्थेनैव
 भगवता पिङ्गलाचार्येणैवं शब्द शब्द प्रथोक्तम् तन्नु तेषां भाषकायम् । तथाश्चिकाचरान्
 क्रमेण गायत्र्यादिसप्तशब्दसां प्रान्वविहितत्वं प्रकृतम् । अक्षिमात्मीनामप्यनया रीत्याऽप्य
 सखीकृतीया । एतद्याच्यवैदोक्तमन्त्रेषु शब्द समाधानमनया रीत्या रन्तितम् ।

अक्षरा	गायत्री	
१८	आक्षी	०
१८	"	भूरिक्
२०	"	स्वराट्
२१	पादनिचृत्	०
२२	आपो	विराट्
२३	"	निचृत्
२४	आपी	०
२५	"	भूरिक्
२६	"	स्वराट्
३४	ब्राह्मी	विराट्
३५	"	निचृत्
३६	"	०
३७	"	भूरिक्
३८	"	स्वराट्

तृतीयोऽध्याय ।

पाद ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् वा अध्यायपरिसमाप्ते । यदित जहं मनु
क्रमिष्यामस्तत् 'पाद' इत्यधिकृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति च—'गायत्रा
वसव' (३।३) इति ॥

इयादिपूरण ॥ २ ॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । इयादि पूरणो यस्य स इयादिपूरण ।
आदिशब्देन उवाच्यो गृह्यन्ते (क) । तत्रायमर्थ—यत्र गायत्रादि
शब्दसि पादस्याक्षरसंख्या न पूर्यते, तत्र इयादिभि पूरयितव्या ।
यथा—'तत् सवितुर्वरेणियम्' 'दिवं गच्छ सुव पते' इत्यादय ॥

गायत्रा वसव ॥ ३ ॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । परिभाषयम् । गायत्रा पाद वसवोऽ

१। एहे अथा/द्वर परित्रमासि पर्थाय "पाद" एहेति अधिकृत दहेवे ।

२। प्राग्गी अङ्गति ह्यन्त्र पादे ये अने अक्षरसंख्या कर दहेवे, सेहे
अने हेव एव अङ्गति वाश पूरण करिते दहेवे ।—अथम "उरुमवितुर्वरेणियम्"
एहे प्राग्गीपादे ८ अक्षरअने १ अक्षर उवाचर "उरुमवितुर्वरेणियम्"
एहेरुम पूरण करिते दहेवाह । इत्यादि ।

(क) उच्यते इत्यादिशब्देन यत्र अयोग्यव्ययदीर्घानुवादिष्युः वा गृह्यन्ते । तथाच
कात्यायन ।—'पादपूरणान्तु चैवर्षयोग्याक्षरीभावान् श्रूयते' । भाष्यम्—'सं प्रसवो
यज्ञादकारणीयं यत्र सयोग इत्यर्थे । इत एतत् यत्र हि विप्र भवतीति चैव मध्य
मेवादाविक्रमात्समाप्तं करोतीति । 'एक पूष्य दरयो इत्यधिकारसम्बन्धमभिरिकाक्षरीभाव
तत्र हे अक्षरी एकाक्षरीनिगम इति । यत्पूर्वो यथा—' अग्निद्व दक्षिणेत्यादी चतुरिधियादि
मुच्यन्ते यथा— उवाच उच्येतीम् इत्यादि । इदंश्रुयो यथा—'ब्रह्मा एतु सन्नाग
इत्यादि । यत्र इति एतेन अक्षरपाठस्ये ।

ष्टाक्षराणि भवन्ति । यत्र गायत्र्या, पादोऽभिधास्यते तत्राष्टा-
क्षरो ग्राह्यः ॥

जगत्या आदित्या ॥ ४ ॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । परिभाषेयम् । जगत्या पादो द्वादशा-
क्षराणि भवन्ति । यत्र क्वचिज्जागत पादस्तत्र द्वाद्दशाक्षरो गृह्यते ॥

विराजो दिश ॥ ५ ॥

यत्र क्वचिद्दश पाद इत्युच्यते तत्र दशाक्षर प्रत्येतस्य ॥

त्रिष्टुभो रुद्राः ॥ ६ ॥

त्रिष्टुभः पाद इत्युक्तो सर्वत्रैकादशाक्षरो गृह्यते । अग्निमेवाध्याये
परिभाषा एतावत्तत्र ॥

एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम् ॥ ७ ॥

एभिश्चतुर्भिर्लक्ष्यैरुक्त पादो यस्य तदुक्तपादम् । यस्य च्छन्दसो
यादृश पाद परिभाषितस्तच्छन्दस्तेनैव पादेन क्वचिदेकपात् क्वचिद्
द्विपात् क्वचिद्विपात्, क्वचिश्चतुष्पादभवति । (क) गायत्र्यो त्रिपादैव ।
चतुर्भिरष्टाक्षरैः पादैरनुष्टुबैव स्यात् ॥

७ । ये ये श्रुते गायत्रीर पाद कथित इहेवे, सेहै श्रुते अष्टाक्षर
ग्रहण करिंते इहेवे ।

८ । ये श्रुते जगतीर पाद कथित इहेवे, सेहै श्रुते द्वादशाक्षर । ग्रहण
करिंते इहेवे ।

९ । ये श्रुते वैशाखपाद कथित इहेवे, सेहै श्रुते दशाक्षर । ग्रहण
करिंते इहेवे ।

१० । ये श्रुते त्रिष्टुभेर पाद कथित इहेवे, सेहै श्रुते एकानशाक्षर बुकिंते
इहेवे । एहै अध्याये ०—७ पद्यास्त एहै चारिंति परिभाषाश्रुत् ।

१ । पूर्वोक्त पाराशर्याही छन्द —कान श्रुते एक पाद कोम श्रुते इहे
पाद, कोन श्रुते तिन पाद ७ कोन श्रुते चारि पाद इहेवे । गायत्रीछन्द
त्रिपाद तिन इहेवे ना, कारण अष्टाक्षर चारि पाद अश्रुत्पछन्द इय ।

শ্রাদ্য' চতুঃপদতুভি ॥ ৮ ॥

স্বতুঃপদেন নক্ষণয়া পড়শর, পাদোঃমিধীয়তি । তৈ পাदैযতু
প্যাদ গায়ত্র হৃন্দো ভবতি । এষ চতুর্বিংশত্যক্ষরাণি সম্বয়ন্তি ॥
তত্রীদাহরণম্—স্ববেদে —

ইন্দ্র শঘীপতি(১)র্ষ্মেন যোনিম । (২)
দৃগাবনো হৃপা (৩) নমতুসু সামহি ॥ (৪)

ক্বচিবিপাদৃষিभि' ॥ ৯ ॥

ক্বচিহেটে সমাশরোপনক্ষিতৈ পাটৈশ্চিभिর্গায়ত্রোষ ভবতি । এষ
মেকবিংশত্যক্ষরাণি জায়ন্তে । তত্রীদাহরণম্—স্ববেদে —

যুযাকু ছি শচীনা (১) যুযাকু সমতীনাম্ । (২)
মুযাম বাজদাঘূনাম্ ॥ (৩)

সা পাদনিচৃত্ ॥ ১০ ॥

মৈষ গায়ত্রো । পাদনিচদিতি সশ্রাং নমতে । প্রযোক্তুরহৃষ্টামুদয়
সম্বন্ধস্বাপনার্থমিয সশ্রা বেদম্যানাদিত্বান্নহৃষ্বেঃপি ন দুঢ়েতি ॥

পট্‌কসপ্তকযোর্মধ্যেঃপাটাবতিপাদনিচৃত্ ॥ ১১ ॥

'বিপাত্ ইত্যনুবর্ত্ততে । প্রথম পাদ পড়শর, দ্বিতীয়োঃপাটশর
তৃতীয় সমাশর, এষ বিমি পাটৈর্যা গায়ত্রো সা পতিপাদনিচৃদিতি
সংশ্রা নমতে । তত্রীদাহরণম্ সামবেদে—

প্রোচ যো পতিযি । (১) স্তুতে মিত্রমিষ প্রিয়ম্ । (২) অগ্নেরথ
ন বেদম্ (৩) ॥

৮ । ষড়ক্ষর চারিপাদে ২৪ অক্ষরে আর্থী গায়ত্রী হ্রস্ব ইষ । প্রত্যেক স্বত্বের
উপাধরণই বৃদ্ধিত উদ্বেবা ।

৯ । কোন বেদে সপ্তাক্ষর তিনপাদে—২১ অক্ষরেও গায়ত্রীক্ষম্ ইষ ।

১০ । সেই সপ্তাক্ষর বিপাদ গায়ত্রীকে 'পাদনিচৃত্' বলে । প্রথম
কঠোর শুভানুষ্ঠে বানাহেবার অন্তর্ভে এই স ছা করা হয়েছিল ।

১১ । যে গায়ত্রীক্ষর প্রথম পাদে ছয় অক্ষর, দ্বিতীয় পাদে অষ্টাক্ষর ও
তৃতীয়পাদে সপ্তাক্ষর ইষ, সেই বিপাদ গায়ত্রীকে 'পতিপাদনিচৃত্' বলে ।

द्वौ नवकी पट्कश्च नागी ॥ १२ ॥

द्वौ नवाक्षरो पादौ, द्वितीय पञ्चक्षरः, एव त्रिभिः पादैर्नागी नाम गायत्री भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ऋग्वेदे—अग्ने तमद्याञ्छ न स्तोमै (१) । क्रतु न भद्र हृदि मृग्यम् (२) । ऋक्षामात श्रोत्रे ॥ (३)

विपरीता वाराहो ॥ १३ ॥

इयमेव नागी गायत्री विपरीता यदा भवति, तदा वाराहो नाम भवति । प्रथम पाद पञ्चक्षरः, द्वितीयद्वितीयो नवाक्षरी । तत्रोदाहरणम् सामवेदे—अग्ने मृहमहाम् (१) । अग्नि यद्दमादेव युञ्जन् (२) । इयेथ यद्दिरासदम् ॥ (३)

पट्कसप्तकाष्टकैर्वर्द्धमाना ॥ १४ ॥

पञ्चक्षरः प्रथम पाद सप्ताक्षरो द्वितीय, अष्टाक्षरद्वितीय, एव त्रिभिः पादैर्वर्द्धमाना नाम गायत्री भवति ॥ यथा सामवेदे—त्वमग्ने यज्ञाना (१) । होता विश्वेषा हित (२) । देवेभिर्मनुष्ये जने ॥ (३)

विपरीता प्रतिष्ठा ॥ १५ ॥

सैव वर्द्धमाना गायत्री यदा विपरीता स्यात्तदा प्रतिष्ठा नाम गायत्री भवति ॥ अष्टाक्षरः प्रथम पाद, द्वितीयः सप्ताक्षरः द्वितीय पञ्चक्षरः । यथा ऋग्वेदे—

१२ । ये गात्रज्ञीहन्तव्ये प्रथम पादे नव अक्षरं ३ तृतीय पादे ह्य अक्षरं, तेनै गात्रज्ञीक "नागी" बले ।

१० । ये गात्रज्ञीहन्तव्ये प्रथम पादे ह्य अक्षरं, द्वितीय पादे ३ अक्षरं ३ तृतीय पादे नव अक्षरं, तेनै गात्रज्ञीक "वाराहो" बले ।

१४ । ये हन्तव्ये प्रथम पादे ह्य अक्षरं द्वितीय पादे ३ अक्षरं ३ तृतीय पादे अष्ट अक्षरं, तेनै हन्तव्ये "वर्द्धमाना" बले ।

उष्णिग्गायत्री जागतश्च ॥ १८ ॥

येत्र गायत्रावष्टाक्षरो पादौ जागतश्च द्वादशाक्षर, एव त्रिभिः पादैरुष्णिग् नाम छन्दो भवति । अत्र च क्रमो न विवक्षित, पादसंख्यामात्र विधीयते ॥

ककुप्मध्ये चेदन्य ॥ १९ ॥

गायत्रयो पादयोर्मध्ये जागतश्चेत् पादौ भवति, तदा सा उष्णिक् 'ककुप'सर्गा लभते । यथा ऋग्वेदे—'सुदेव समहासति (१) सुवीरो नरो भरुत 'स मर्त्तार (२) । य त्रायध्वेऽस्यासते" (३) #

पुर उष्णिक् परत ॥ २० ॥

पुरतश्चेज्जागत पाद स्यात् गायत्रौ च परत, तदा 'पुर उष्णिक्' नाम भवति । यथा ऋग्वेदे—'अपूषन्तरमृतमपसु भेषज (१) मपासुत प्रशस्तये (२) । देवा भवत वाजिन " (३) ॥

१ ॥ १७८ । वे. छन्दस्य द्वादश पाद अष्टोत्तर एव एकपाद द्वादशाक्षर, तेनै द्विपाद छन्दके "उष्णिक्" बले । ए श्ले अष्टोत्तर एव द्वादशाक्षर पादस्य अग्र पञ्चाक्षरानि ७ अक्षर विवक्षा नाहे केवल पादस्य ध्या विधान मात्र ।

२ । वे छन्दस्य प्रथम ७ अक्षर पाद अष्टोत्तर एव तथापाद द्वादशाक्षर, एकाग्र उष्णिके "ककुप" स जा इय ।

३ । वे छन्दस्य प्रथम पाद द्वादशाक्षर एव, तेनै द्वादश पाद अष्टोत्तर, तेनै छन्दके "पुर उष्णिक्" छन्द बले ।

सर्गाकारस्य उष्णिग्गर्भा । ५ । अत्र 'सर्गा' पादनिवृत्त । ६ । मध्यम पदकथं इति निवृत्त । ७ । अत्रकथं इत्यत्रमध्या । ८ । यस्यास्तु षट्सप्तकाष्टकां सर्गां वर्तमाना । ९ । विपरीता प्रतिष्ठा । १० । द्वौ षट्को सर्गाकथं उच्यते । ११ । इत्येकान्तविधा गायत्री । तत्र त्रिपकारा पादपठ ऋग्वेद उष्णिग्छन्दसि स्वकारिण दिवेजिता ।

* सर्गादि इतीवमन्ते न 'अप्य आसत इति लोचनं ह्येव पादपुरतश्चम् ।

